

**Халапсіс Олексій Владиславович**  
доктор філософських наук, професор

## **ВІД МОНАРХІЇ ДО РЕСПУБЛІКИ: ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ**

Вигнання царя Тарквінія Гордого в Стародавньому Римі пройшло на-прочуд швидко та безболісно. Хоча цар був верховним жерцем, інші жерці не намагалися оскаржувати його вигнання, лише наполягавши на необхідності збереження його життя. Армійські командири не вважали за зраду перехід на бік повсталого Міста. Сенатори, чия місія як старійшин полягала у підтримці традицій і укладу життя громади, не лише не перешкоджали революції, але й фактично її очолили. Все це свідчить про те, що хоча вигнання царя і було безпрецедентним випадком в історії раннього Риму, воно не руйнувало саму модель світобудови.

Республіка так відносно легко встановилася у Римі саме тому, що ідея спільної справи, під якою розумілася колективна зацікавленість у процвітанні цього нового світу, була закладена тут із самого початку. Обрані (з найдостойніших) царі повинні були ефективно керувати «римським бізнесом», і доки вони з цим справлялися, доки вони забезпечували паритет інтересів різних груп суспільства, його стабільний територіальний ріст та мали підтримку богів, проблем не виникало. Коли ж в ефективності царської влади виникли сумніви, її просто замінили іншою формою правління, але сам принцип громади (і ідея спільної справи, що була покладена в його основу) залишився недоторканим. Тарквіній Гордий порушив негласний «суспільний договір», за що і був відсторонений. Але це відсторонення не призвело до скасування самого договору (укладеного між людьми і богами), а лише – до його модифікації.

Позбавлення від царської влади, яке знаменувало собою розрив з останніми елементами традиційного світу, поставило на порядок денний питання про необхідність розробки моделі, яка могла б легітимізувати ідеал спільної справи. Ця модель відома як «Римська республіка». За характером політичних форм вона протиставляється царській моделі, але в світоглядному плані вона виступає логічним розвитком римської ідеї, яка ніколи не була пов'язана ні з уявленням про божественне походження влади, ні з концепцією абсолютної (та спадкової) монархії. Наступність між царським і республіканськими періодами римської історії виражалася в єдності вихідних патернів, що визначають характер римської ідеї. Римське суспільство сформувалося не «під царя» і навіть не «під богів». Царі і боги служили засобами цементування громади, надання їй сакрального характеру; саме останній, що виражав уявлення

про «загальне священство» як колективне сакральне начало, був покладений і в основу політичної доктрини. Питання про конкретні форми управління (чи буде на чолі громади стояти обраний довічно цар, чи магістрати, які обираються на обмежений час) виявляється другорядним. Ідея колективної зацікавленості в успіху спільної справи була властива римському проекту з самого початку, просто нова модель дозволяла йому (проекту) реалізовуватися більш ефективно, сприяючи як приходу до влади найбільш здібних членів громади, так і забезпеченню контролю народу над діяльністю уряду.

**Ключові слова:** Тарквіній Гордий, республіка, монархія, римська громада, цар, Стародавній Рим.

Римська громада в період свого формоутворення реалізує не племінні принципи соціальної організації, а шукає нові алгоритми, які можна назвати «принципом команди». Інакше і бути не могло в суспільстві, яке з'явилося на *новому місці*, що стало центром тяжіння вже готових етнічних структур, окремих шукачів пригод і численних деєтнізованих особистостей, спраглих кращої долі. Протиріччя між багатими і бідними, лідерами і аутсайдерами, талановитими і безталанними є завжди, але ці протиріччя відступили на другий план перед спільними завданнями, що виникли із спільних же інтересів.

Цей командний дух буде присутній протягом всієї римської історії. Місто дуже швидко стало рости і поширювати свій вплив на навколишні народи, щоб встиг сформуватися стан родової аристократії, який б чітко протиставляв себе нижчим верствам. Аристократія («батьки» часів Ромула і «нащадки батьків» – у майбутньому), звичайно, виникла, але вона не була непроникною для вихідців з плебеїв або навіть для іноземців. У царський період традиції римськості ще взагалі не встигли пустити коріння, адже Місто заснували емігранти з різних племен, а не представники одного племені.

Засновниками громади були не племінні вожді, а харизматичні особистості, що зібрали навколо себе всіх тих (пасіонаріїв), хто не зміг або не схотів вписатися в структуру традиційних італійських суспільств і готовий був ризикнути «почати все з нуля». Легенда про божественне походження Ромула мала на меті затвердити не божественність влади, а сакральність самої громади, і ця мета була успішно досягнута. Священний характер римського суспільства, його тісний контакт з богами-покровителями і міфологія, що лежить в основі такого світогляду і яку треба було ще розробити наступникам Ромула, – всі ці обставини стануть визначальними для подальшої еволюції цієї оригінальної цивілізації, що зробила неогігантський внесок у духовну скарбницю людства.

Антична традиція налічує сім римських царів<sup>1</sup> (не рахуючи Тита Тація, який деякий час був співправителем Ромула). Більшість сучасних вчених вважають перших чотирьох (латино-сабінська династія) легендарними персонажами, визнаючи історичність трьох останніх царів (етруська династія).

Барон Ш. Л. Монтеск'є вважав однією з причини процвітання Риму те, що всі його царі були великими людьми [1, с. 262]. Можливо, це і перебільшення, але якщо відомі нам образи перших семи римських правителів хоча б частково відповідають особистостям реальних людей, то слід визнати, що римлянам із царями пощастило, бо кожен з них зробив значний внесок не тільки в облаштування життя громади, але й у вироблення відповідних світоглядних стратегій; римлянам став у нагоді навіть негативний досвід.

В історії чимало прикладів того, як певне дійство, починаючись з великим пафосом та залучаючи на перших порах величезні маси людей (а ще більше їх число просто втягуючи в свою орбіту) через нетривалий час тихо і скромно закінчувалося, багато суспільств, що подавали великі надії, розсіювалися вітром історичних змін, багато народів, що вселяли сусідам повагу або наводили на них жах, зникли. Деякі міста, що випромінювали могутність і багатство, перетворювалися в будівельний матеріал для якогось мізерного поселення, яке викликає у мандрівників подив невідповідністю колишньої величі і нинішнього жалюгідного стану, а деякі міста і зовсім зникали з географічної мапи, в мороку забуття чекаючи на свого Генріха Шлімана.

Амбітний проект Ромула мав всі шанси згорнутися, вилившись у щось цілком пересічне, зі смертю (зникненням) свого харизматичного і надзвичайно діяльного автора. Ромул фактично з нуля запустив соціальний механізм, але він не задавався метою надати йому якусь духовну єдність. Цю задачу вирішив його наступник Нума Помпілій (715–673/672 рр. до н. е.), який провів деякі адміністративні реформи, розробив новий календар і т. ін. ; він був єдиним царем, за правління якого римляни не воювали.

Але, мабуть, головна заслуга Нуми Помпілія полягала у встановленні *державного культу*. Значення цього заходу важко переоцінити, бо релігія була єдиною формою ідеології, яка могла згуртувати суспільство. Нума був реформатором, а не пророком, він не вигадав нову релігію і не залишив після себе одкровення. Він упорядкував і привів до єдності існуючі латинські, сабінянські та інші культу, які лягли в основу подальшої еволюції римської релігійної системи. Римський патріотизм, про який йтиметься, як раз і виникає з усвідомлення громадянами свого священного обов'язку

щодо захисту спільних вівтарів. Можна сказати, що якщо Ромул створив громаду, то другий цар надав їй духовної цілісності.

Третій римський цар Тулл Гостілій прославився військовими діями, розширенням меж Риму і подвоєнням чисельності його жителів. Анк Марцій, четвертий цар, доклав зусиль для розвитку землеробства, ремесла і торгівлі; за миролюбством він був подібний до Нуми Помпілія, але при цьому вів успішні війни з сусідами, які зазіхали на територію Римської держави. При п'ятому царі, Луції Тарквінії Пріску (Тарквінії Древньому), Рим остаточно став лідером латинського союзу, були побудовані храм Юпітера Капітолійського, цирк, а також міська каналізація (Слоаса Махіма, яка частково функціонує і в наш час).

Сервій Туллій – шостий цар – провів центуриатну і грошову реформи, сприяв зростанню добробуту суспільства, викупував з рабства бідняків тощо. При ньому ж був прийнятий закон, який зробив плебеїв громадянами і встановив інші принципи проходження військової служби; за рахунок надання плебеям римського громадянства, Сервій Туллій вирішив задачу не тільки єдності громади, а й поповнення армії.

Оскільки до Сервія громадянами вважалися лише патриції, то цілком природно, що і народні збори – куріатні коміції – представляли собою збори патриціїв. Оскільки тепер громадянами стали і плебеї, то природно було б допустити їх до обговорення та прийняття політичних рішень. Однак якщо всі громадяни матимуть однакові політичні права, то неминуче голос найбільш видатних, родовитих і заслужених потоне у криках черні. У той же час, якщо плебеям не надавати політичних прав, то важко від них вимагати поваги до законів, у обговоренні та прийнятті яких вони не брали участь.

Цар пішов на хитрість. Наділивши всіх громадян політичними правами, він перетворив ці права в пусту формальність, провівши поділ за майновим цензом. Всі громадяни були розподілені на сім класів, причому перший, що складався з тих, хто мав сто тисяч фунтів міді, отримував 98 голосів, а всі інші шість класів – всього 95 голосів в сумі [2, с. 19]. Таким чином, кожен громадянин міг тішити своє самолюбство думкою про участь у вирішенні державних питань, але при цьому фактична влада залишалася в руках заможних верств населення.

Луцій Тарквіній Гордий, сьомий і останній цар Риму, прославився успішними завоюваннями і широким будівництвом, а його тиранія і безчинства його синів сприяли формуванню у римлян стійкого імунітету до царської влади і встановленню республіки, яка формально ніколи не буде ними скасована.

Майже у всіх стародавніх суспільствах верховна влада мала сакральний характер, бо лише через співвіднесення з вищою реальністю державні інститути отримували свою легітимність. Як відомо, форми легітимації відображають панівні в суспільстві світоглядні імперативи. Якщо в більшості сучасних держав легітимація влади тою чи іншою мірою пов'язується з уявленням про виражену *волю народу*, то в більшості давніх суспільств вона пов'язувалася з ідеєю *сакрального походження* верховного носія влади та/або його права на *сакральну функцію*. У деяких суспільствах правитель був богом, в деяких – нащадком богів, їх обранцем і т. д.

Для древніх лідерів право на владу було питанням *релігійним*, бо як інакше воно могло б бути обґрунтоване, якщо не апелюючи до сили, яку їх піддані вважали священною? Приміром, японський імператор, який має номінальну владу та значний авторитет в своєму суспільстві, і на сьогодні багатьма своїми підданими вважається нащадком богині Аматарасу<sup>2</sup>. І це стосується не лише політеїстичних релігій. Перший єврейський цар Саул, якщо вірити біблійному оповіданню, був обраний безпосередньо Богом і помазаний на царство його пророком Самуїлом<sup>3</sup>.

Схожа ситуація складається і з обранням римських царів, хоча сама процедура вибору залишається не цілком зрозумілою. Як зазначає А. М. Сморгчов, «... можливо, це було неформальне проголошення воїнами свого вождя, чому в римській практиці відповідає *acclamatio* (проголошення)» [5, с. 135]. Не виключено навіть, що їх повноваження щороку продовжувалися. Римський рік починався 1 березня. 23 лютого римляни відзначали свято, присвячене богіві рубежів Терміну, і саме цей день вважався останнім у році, а дні з 24 по 28 лютого були додатковими [5, с. 124]. Саме на 24 лютого припадало дуже специфічне свято, яке називалося *Regifugium* («Втеча царя»). Точний зміст цього свята невідомий, тому нині існують різні його інтерпретації і різні паралелі з іншими культурами. Можливо, справа була в символічному акті припинення царських повноважень з подальшим відновленням царя на посаді<sup>4</sup>.

Як би там не було, влада царя була виборною, одноособною (хоча й не абсолютною) та довічною (навіть якщо і не юридично, то фактично). Більшість дослідників сходяться на тому, що вона була сакральною, а сама особистість царів розглядалася римлянами як священна. Набуття влади відбувалося за допомогою процедури інавгурації після попередньої згоди богів. Царі були верховними жерцями, а їх рішення з судових питань створювали прецеденти, що мали силу закону. Культ царів продовжував діяти і з встановленням республіки, а їх золоті статуї знаходились на Форумі аж до

початку V століття. Всі ці факти нібито однозначно свідчать про наявність концепції божественного походження царської влади.

Однак римська політична модель царського періоду мала суттєві відмінності від більшості інших стародавніх суспільств. По-перше, в Римі не встановилася спадкова монархія, а тому божественна санкція була не одноразовою, як в тих випадках, коли засновник династії передавав її своїм спадкоємцям; тут же кожне обрання царя вимагало *нової* санкції. По-друге, влада римських царів не була абсолютною, оскільки основні рішення, що стосуються життя громади, приймалися сенатом і народними зборами (коміціями); деякими істориками вона позначається як влада довічного магістрату, діяльність якого була підпорядкована звичаям і законам [6, с. 18]. По-третє, не передбачалося обрання царя богами (Юпітером), а лише затвердження ними кандидата, обраного сенатом і народом Риму. Отже, *ініціатива* йшла від громади, а не від богів, яким необхідно було лише погодитися або відкинути цей вибір. По-четверте, жерці, що посвячували царя, самі були не членами закритої касты, а лише *обраними* представниками громади, яким вона довіряла *вести справи* з богами. По-п'яте, римляни ставилися до богів як до *покровителів* громади, а не як до її керівників; завданням же царів (як і пізніше – республіканських магістратів) було не виконання волі богів, а лише підтримання з ними миру (*pax deorum*). Тому я ризику стверджувати, що римське суспільство з самого початку будувалось на світському ґрунті, а царська влада ані під час свого функціонування, ані в наступні епохи не сприймалася громадянами як священна.

---

<sup>1</sup> При перекладі титулу перших семи правителів Риму на українську мову виникають, так би мовити, філологічні (і культурно-історичні) труднощі. Традиційно правителів від Ромула до Тарквінія Гордого українською називають «цар». Майже всі філологи визнають, що слов'янське «цар» походить від когномену Гая Юлія Цезаря, зв'язок з яким (спочатку кровний, а потім – духовний) підкреслювали правителі від Августа до Ромула Августа (а згодом – і візантійські імператори, а також правителі Священної Римської імперії). Виходить, «царі» з'явилися декількома століттями раніше, ніж, власне, «цезарі». Більш того, самого Г. Юлія Цезаря звинувачували в прагненні до царської влади, а його вбивці свій вчинок пояснювали бажанням зберегти республіку. Якщо ставити знак рівняння між поняттями «цар» і «цезар», то виходить, *Цезаря вбили за намір стати цезарем*.

З іншого боку, титул «гех», яким позначалися перші правителі Риму, стосовно західноєвропейських монархів (Іспанії, Франції, Англії тощо) на українську мову перекладається як «король». Такий же переклад прийнятий і в інших слов'янських мовах. Приміром, польські королі латиною титулувалися як «гех» (латинська легенда присутня на всіх польських середньовічних монетах), але самі поляки називали свого правителя «ко-

Взагалі, коли мова заходить про сакральність влади, а тим більше – про її божественне походження, то імпліцитно мається на увазі існування певної світоглядної системи, в рамках якої верховна влада сприймається *підданими* як божественне встановлення, а її носій – або як бог, або як знаряддя вищих сил; у будь-якому випадку, це *особлива* постать, що стоїть завідомо вище «всіх інших» в силу особливого онтологічного статусу, властивого йому як «обранцю богів». Таке уявлення про вищу владу характерне для стародавніх

ролем», а свою країну – «*Krylestwo Polskie*». Виходячи з цих міркувань, римських рексів логічно було б називати «королями» (наприклад, англійці називають їх словом «*king*» – так само, як і своїх монархів).

Але і тут не все просто. Слов'янське «король» походить від імені Карла Великого, який був правителем франків і лангобардів, але вершини своєї політичної кар'єри досяг в титулі «*імператора*» (на численних монетах його посада вказана як «*IMP (erator) AVG (ustus)*»). «*Конунги*», «*кеніги*», «*кінги*» були і до Карла; він же став першим імператором в Західній Європі (офіційно іменуючись «римським імператором»). Проте слов'янське «король» закріпилося не за імператорами, а за правителями іншого статусу. До того ж, Карл Великий народився через півтора тисячоліття після заснування Риму, та й до римської історії (не дивлячись на свій гучний титул) не мав жодного відношення, в зв'язку з чим переклад слова «*rex*» як «король» не менше безглуздо, ніж його переклад як «цар».

Як бачимо, якщо враховувати історію походження слов'янських слів «цар» і «король», зокрема – їхні неслов'янські коріння, то жодне з них не може вважатися *повноцінним еквівалентом* титулу давньоримських рексів. Однак є історіографічна традиція, в якій за першими сімома правителями Риму закріпився титул «цар». Я не бачу гострої потреби ламати цю традицію, але слід пам'ятати, що «римський цар» – це, м'яко кажучи, не зовсім те, що, скажімо, «російський цар» або «болгарський цар». Значення багатьох слів протягом століть змінюється істотно, а тут взагалі особливий випадок, бо лінія, розпочата в Римі (де з'явилися «рекси», «цезарі» і «імператори») перетнулася з лініями розвитку народів Західної та Східної Європи, які використовували римські зразки (титули правителів – лише окремий випадок) для вибудовування власних світів, в яких «за визначенням» вони (ці зразки) не могли функціонувати так само, як і в суспільстві, яке їх породило. Згодом результат вже пострімської еволюції ми використовуємо для ідентифікації римських же форм життя, вважаючи виправданим перенесення понять з нашого суспільства в стародавнє на тій підставі, що оскільки наші поняття (як ми побачимо далі на прикладі з «республікою») походять від давніх, вони повинні б їм відповідати. Нам складніше перекласти титул «султан» словом «цар» або «король», оскільки ми відчуваємо різницю в культурно-історичних умовах, при яких ці титули були актуальні, а ось з римським світом різницю ми відчуваємо не завжди. Тому при перекладі навіть, здавалося б, близьких за значенням термінів, слід пам'ятати зазначену умовність і не потрапляти в полон «еквівалентів».

монархій (серед нечисленних винятків можна, мабуть, назвати деякі грецькі поліси), для європейських середньовічних королівств тощо; ці ж якості (з певними застереженнями) приписують католики *папі* як наступникові апостола Петра і наміснику Сина Божого. Наскільки подібні уявлення були властиві стародавнім римлянам?

Церемонія інаугурації царів носила явно виражений релігійний характер, а роль самих авгурів (звідси – і назва церемонії) полягала в тлумаченні волі богів, бо римлянам необхідно було впевнитися в їх згоді. Ромул був першим, хто пройшов цю процедуру, в чому можна бачити підтвердження ідеї священного характеру царської влади в стародавньому Римі, адже саме боги в особі Юпітера дозволили йому очолити громаду.

Але не будемо поспішати з висновками. Те, що царем став саме Ромул, цілком природно, оскільки саме йому належала ініціатива заснування Міста, і саме він був загально визнаним лідером колективу, що формувався. Важко повірити, що пасіонарії, які стікалися до нього з усієї Італії, могли серйозно сприймати його божественний патент. Ромул обіцяв (і давав) їм можливості, яких вони були б позбавлені, залишаючись у звичному для себе середовищі. Його популярність пов'язана з тим, що багато людей зробили ставку на його проект, і ця ставка зіграла. Навіть природне відчуття вдячності вимагало особливої поваги до нього, як і пізніше – до його пам'яті.

Однак обожнювання Ромула навряд чи вплинуло на ставлення римлян до самої царської влади, адже якщо б вони вважали, що остання є необхідним елементом божественного світоустрою, то відразу ж після зникнення Ромула богам була б запропонована кандидатура нового царя. Цього не сталося. Протягом цілого року місце, залишене божественним Ромулом, було вакантним. Містом правили сенатори, які розподіляли між собою за жеребом царські повноваження на 5 днів (за іншими даними – навіть на один день). Такі «п'ятиденки» могли задовольнити амбіції батьків Міста, багато з них отримували можливість «побути царями», але очевидна неефективність таких короткострокових правлінь змусила відмовитися від цієї практики. Підкреслюю: не релігійні причини змусили повернутися до інституту монархії, а цілком практичні (навіть – технічні) міркування.

Сам Ромул не був сенатором, він стояв біля витоків громади і був як би *над* процесом. А ось після його смерті (вознесіння?) проблема верховної влади повстала в повний зріст. Оскільки Ромул не залишив потомства чоловічої статі (а вождем громади міг бути тільки чоловік-воїн), логічно було б очікувати, що його наступником стане хтось із сенаторів. Але сенатори царської епохи – це голови

патриціанських родів. Якщо не рахувати «п'ятиденок» інтеррегнуму, ніхто з цих патріархів не міг претендувати на царську владу, бо якби якийсь сенатор став царем, його рід автоматично отримав би перевагу над іншими. Тому царі не були сенаторами; більш того, вони не були навіть патриціями.

Остання обставина здається вражаючою лише на перший погляд. Патрицій – член роду, і якби він став царем, то виникли б складнощі юридичного характеру. Вийшло б так, що як цар, він мав верховну владу, але при цьому він би перебував у повному підпорядкуванні у одного з сенаторів – глави свого роду. Це б призвело не тільки до піднесення одного з родів, але і зробило вельми невизначеним статус того сенатора, з чийого роду вийшов цар. Те, що цілий рік після смерті Ромула сенатори не наважувались на обрання царя, пояснюється, як мені здається, не стільки їх особистими амбіціями і честолюбством, скільки непростою проблемою: «де взяти царя?». Сенатори на таку роль не підходили, патриції – тим більше. Оскільки ж громадянами Риму вважались лише патриції, то царями по ідеї можна було проголошувати тільки негромадян. Це було дивно, але іншого шляху не було. Батьки-сенатори зіткнулися з необхідністю прийняття складного рішення, і запрошення союзника-сабіянина Нуми Помпілія («щоб нікому не було образливо», за словами Лівія) було вельми мудрим.

Принцип «царя-варяга» діяв і надалі. Анк Марцій був онуком сабіянина Нуми, обидва Тарквінія походили з етруссько-грецького роду, Сервій був уродженцем зруйнованого римлянами Корнікула. Римські корені були тільки у Тулла Гостилія, який був онуком Гостилія – солдата Ромула, але як деталі біографії обох цих Гостиліїв, так і їх історичність залишається під великим питанням.

---

<sup>2</sup> Вчення про божественне походження імператорської сім'ї було не просто частиною міфологічного світогляду; цей факт був закріплений в Конституції Японії 1889 року. У 1945 році імператор Хірохіто заявив: «Припустимо заперечувати, що японці походять від богів. Але абсолютно неприпустимо заперечувати, що імператор – нащадок божества» [3, р. 3]. Однак вже 1 січня 1946 Хірохіто випустив два рескрипти, які отримали загальну назву «Декларації про людську природу» («Нінген-Сенген»), де, зокрема, визнав помилковими міфи, відповідно до яких імператор володіє божественною природою. Виходить, що за кілька місяців божественна кров найдавнішої правлячої династії перетворилася на людську, і я навіть здогадуюся, хто створив це диво. Про інтерпретацію декларації ще ведуться дискусії [4, р. 314-317], але навіть якщо Хірохіто вдалося обдурити генерала Дугласа МакАртура – в будь-якому випадку, сам факт юридичного вирішення такого специфічного теологічного питання вельми примітний.

Ромул на власній інавгурації заповів, щоб громада нікого не робила царем без згоди богів. І римляни дійсно запитували їх згоду, але спочатку самі визначалися з кандидатом. Втім, два останніх царя – Сервій Туллій і Тарквіній Гордий – не мали і цього формального божественного мандата, хоча лише останній з них сприймався як узурпатор, причому підстави для цього були аж ніяк не релігійні. Узурпацією ж правління Тарквінія Гордого традиція розглядає остільки, оскільки його влада не була затверджена *народом*; до того ж, останній римський цар створив режим особистої тиранії, значно скоротив сенат за рахунок прихильників свого попередника і намагався якомога рідше його (сенат) скликати. Це послужило однією з підстав для його вигнання.

Можна зробити висновки, що сакральність царської влади лише в другу чергу пов'язувалася з божественною санкцією, а в першу – з *вибором громади*, яка наділяла лідера сакральними повноваженнями для спілкування з богами. Навіть якщо у царя не склалися добрі стосунки з Юпітером (як у випадку з Туллом Гостилієм<sup>3</sup>), навіть якщо цар «забував» запитати думку богів про своє призначення (як Сервій Туллій), це не особливо впливало на ставлення до царя і його пам'яті, не скасовувало сакрального характеру факту його *визнання громадою*, особливо якщо перед нею він мав *заслуги*. Таким чином, вже в царський період сформувалась особливість, яка характерна для усієї римської історії: священний характер був властивий не персонально носію верховної влади, і навіть не посаді, яку він займав, але самій *громаді* (civitas) та її *вибору*; обоювання ж царів, як і пізніше – імператорів – було не рішенням Юпітера і його колег, а реалізацією громадою своїх сакральних повноважень.

Однією з найулюбленіших тем філософії історії є проблема ролі особистості в історичному процесі. Коли мова заходить про людину, яка змінила хід історії, мається на увазі, як правило, «велика особистість» – видатний законодавець, реформатор, полководець, мислитель або пророк. При більш уважному розгляді виявляється,

---

<sup>3</sup> Цей вибір, судячи по тій же розповіді, був не дуже вдалим, бо цар не виправдав високу довіру (Самуїл передав Саулу вимогу Бога винищити амалікітян «від чоловіка до жінки, від юнака до немовляти, від вола до вівці, від верблюда до осла» (1Цар. 15: 3). Саул виконав наказ, але недостатньо буквально, пощадивши частину людей і худоби).

<sup>4</sup> Справа в тому, що річний цикл мав для римлян правове значення. Вважалося, що рік, якою людина розпоряджається більше року, стає її власною. Це свято могло символізувати те, що хоча цар розпоряджався справами держави, вона не переходила у його «власність».

що винуватцями масштабних змін виявляються не лише видатні благодійники людства, але й «великі зlodії»; втім, різниця між першими та другими часто вельми умовна.

Як би там не було, але «великі особистості» протиставляються «народним масам», і вже у такому проблемному полі розгортається дискурс, який присвячений ступеню історичної свободи перших і творчих можливостей других. Але багато великих подій, що суттєво змінили хід історії, зовсім не пов'язані з діяльністю особистостей, яких під тим чи іншим приводом можна було б назвати «великими». Історичну роль через більш-менш випадкові обставини часом відіграють особистості цілком пересічні.

Перехід до республіканського правління у Римі саме і відноситься до таких подій. Ключовою постаттю, що викликала ланцюгову реакцію лише почасти керованих подій, був цар Луцій Тарквіній Гордий (Lucius Tarquinius Superbus, 534–509 pp. до н. е.) – не те, щоби пересічна, проте зовсім не велика особистість.

Початок правління Тарквінія Супербуса ознаменувався вбивством попередника, проплебійські реформи якого налаштували проти нього патриціат і вартували йому підтримки сенату. До речі, Сервій Туллій був зміщений лише з другої спроби, оскільки спершу планам Тарквінія завадив народ, котрий заступився за свого зі зрозумілих причин любимого царя. Луцій Тарквіній провів роботу над помилками і наступного разу він наважився на радикальні дії в момент, коли народ був зайнятим на ланах. Він скликав сенат і проголосив себе царем. Коли Сервій з'явився до курії з метою прогнати самозванця, Тарквіній скинув його зі сходів на кам'яний поміст, а його прихильники вбили монарха. Сенатори спочатку позитивно сприйняли зміну правителя (саме вони затвердили його на посаду, без голосування у народних коміціях), проте новий цар і не думав ділитися з ними повноваженнями, оточивши себе фаворитами та встановивши режим нічим не обмеженої одноособової влади. У результаті Тарквіній Гордий примудрився налаштувати проти себе всі верстви населення. Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння римлян, став випадок зі згвалтуванням Секстом (одним із синів Тарквінія) гарної та добродісної матрони Лукреції, дружини Тарквінія Коллатіна, котра, не витримавши сорому, заколола себе кинджалом. Обурені громадяни під керівництвом родичів Лукреції підняли повстання проти царя, яке увінчалось успіхом. Гнів, що спонтанно спалахнув, спонукав римлян закрити ворота Міста перед своїм царем, який на той момент знаходився у військовому відрядженні, а військо, котре його при цьому супроводжувало, вирішило залишити свого головнокомандувача та перейти на бік народу.

Прихильники Тарквінія Гордого намагалися влаштувати рояльський переворот, але їх швидко викрили і показово покарали (один з республіканських вождів, Луцій Юній Брут, котрий до того часу став консулом, був вимушений засудити до страти двох власних синів – учасників заклоту). Задля уникнення ревізії республіканського правління усі сенатори принесли присягу на вірність народові.

Коли колишній цар зрозумів, що в самому Римі він уже не має достатньої підтримки, то не знайшов нічого за краще, аніж звернутися за допомогою до колег, переконуючи їх у тому, що римляни намагатимуться розповсюдити республіканські форми правління на всю Італію. За підбуренням Тарквінія, Ларс Порсена (цар етруського міста Клузія) рушив свої війська на Рим, одержавши низку перемог і навіть підійшовши до Міста. Проте мужність його захисників збентежила іноземного монарха. За легендою, патриціанський молодик Муцій прокрався до шатра Порсени з метою його вбивства, але через помилку позбавив життя царського писаря. Коли його схопили, той заявив, що він – лише один з 300 юнаків, котрі заприсяглися ціною власного життя вбити вождя окупантів. Задля підтвердження своєї рішучості Муцій простяг праву руку до вогню і тримав її там, доки вона не обвуглилася. Цей факт так вразив Порсену, що він відпустив молодика (пізніше прозваного «Сцевола» – лівша), надавши перевагу мирному договору з римлянами. Сам Тарквіній Гордий помер у вигнанні в 495 році до н. е. Взагалі, цим все й закінчилося [7, р. 215-217]. Приблизно так у Римі встановилася республіка, якщо говорити про рівень подій.

А тепер проаналізуємо цю історію.

Приводом до повалення царя стало згвалтування Лукреції царевичем Секстом, і на цьому деякі дослідники роблять наголос, зіставляючи цей сюжет з аналогами в грецькій традиції, або розглядаючи його як священний ритуал, в якому щось пішло не так, або як арену політичних інтриг тощо; огляд відповідних реконструкцій можна знайти в статті Олександра Коптева [8]. Деякі версії досить цікаві, проте мені не здається, що ритуали грали тут першорядну роль. Вони виконують роль ідеологічного забезпечення існуючого в даному суспільстві і в даний час ладу, проте важко повірити, що вони в змозі кардинально змінити сам лад.

Є версія і про те, що цар Ларс Порсена (Порсенна) насправді захопив Рим, змусивши бігти Тарквінія Гордого. Порсена, який прагнув зміцнити своє становище в Лаціумі, нав'язав римлянам невигідний і принизливий договір, а через деякий час, коли римлянам вдалося звільнитися від влади іноземного завойовника, а царська

влада була скасована за фактом, вони вирішили за краще «забути» про цей принизливий епізод своєї історії, придумавши сюжет як з вигнанням Тарквінія, так і з героїчною боротьбою проти Порсени [9, р. 148-149]. Ця версія також не позбавлена цікавості, але головним її мінусом є те, що вона, як і попередні, базується більшою мірою на домислах сучасних дослідників, ніж на історично зафіксованих фактах.

Але наскільки офіційну версію у викладі Тита Лівія та інших стародавніх авторів, можна вважати «фактом»? Відносно царського періоду римської історії не так вже й багато відомостей, які з повним на те правом можна було б вважати встановленими фактами. Однак історіографічна традиція – сама по собі факт духовного життя, і в цьому факті відбилася якась концепція, яку самі римляни прийняли за істину, визнавши правдоподібною. Дослідження істориків можуть змусити переглянути існуючі реконструкції емпіричних фактів, але вони не в змозі вплинути на факти духовного життя, які суть інтерпретації досвіду, в даному випадку – історичного. Якщо покоління римлян вірили, що Тарквіній Супербус був вигнаний обуреними громадянами, а Порсена був його союзником, то навіть якщо все насправді було не так, ці нововиявлені обставини жодним чином не зможуть стерти зі свідомості римлян те, що вони вважали істиною, і головне – подальші дії, підґрунтям яких була відповідна картина світу.

Будь-яка політична структура має деякий запас стійкості, який визначає не лише її здатність ефективно реагувати на виклики історії, але й інерційність соціальної механіки. Важно повірити, що встановлення республіки обумовлено лише реакцією на самодурство царя і пригоди його синів. Навіть якщо особистість Тарквінія Гордого викликала у суспільстві такий негатив, що позбавлення від його тиранії сприймалося як благо, з *необхідності вигнання царя ще не випливає необхідність зміни форми правління.*

Немає жодних достовірних відомостей про антироялістські товариства, котрі б готували громадську думку, вели пропаганду, збирали зброю і вербували прихильників. Якщо якісь опозиційні структури й існували, то про їх силу та організованість годі й говорити. Під час Римської революції сплелися воедино безліч факто-

---

<sup>5</sup> Цей правитель хоч і мав мандат богів, але в своєму захопленні завоюницькою політикою мало приділяв уваги релігійним церемоніям, за що і був знищений блискавкою Юпітера. Проте, гнів верховного бога, скоротивши терміни правління третього царя, не вплинув на шанування того, чії заслуги перед громадою були очевидні.

рів, що вилилися в загальну думку: римляни більше не бажали жити по-старому. Причому мова йшла не про заміну «поганого» царя «добрим», а про повне перезавантаження влади.

В стародавньому світі було безліч прикладів повстань проти непопулярний царів, заколотів проти них, переворотів і навіть вбивств. Ніхто, я думаю, таку статистику не веде, але в будь-якому разі, ця кількість має бути досить значною. А щодо випадків, коли невдоволення монархом призводило до скасування монархії, можна перелічити на пальцях. Навіть тривала підготовка та наявність сприятливих обставин зовсім не гарантували успіх республіканців, бо значно простіше вбити монарха, аніж знищити монархічну ідею.

У Римі ж якось все сталося стрімко і майже безкровно. Титу Лівію знадобилася всього кілька сторінок, щоб описати події від згвалтування і самогубства Лукреції до вигнання царя [10, р. 201-209]. Сліди серйозної ідеологічної боротьби відсутні. Можна сказати, що в Римі навіть роялістів як таких не було, тобто були не ідейні прихильники царської влади, а нечисельні прибічники самого Тарквінія. Хоча цар був верховним жерцем, інші жерці не намагалися оскаржувати його вигнання, лише наполягали на необхідності збереження його життя. Армійські командири не вважали за зраду перехід на бік повсталого Міста; навпаки, армія відчайдушно билися з іноземцями, котрі намагалися повернути владу Тарквінію. Сенатори, чия місія як старійшин полягала у підтримці традицій і укладу життя громади, не лише не перешкоджали революції, але й фактично її очолили.

Все це свідчить про те, що хоча вигнання царя і було безпрецедентним випадком в історії раннього Риму, воно не руйнувало саму модель світобудови. Суспільство не дезінтегрувалося і навіть не переструктувалося: патриції залишилися патриціями, плебеї – плебеями тощо. Довелося зробити лише необхідні поправки (політичного, юридичного та релігійного порядку) у формі функціонування суспільства. С верхівки прибрали одну деталь, але піраміда залишилася стояти; отже, ця деталь (я зараз говорю не персонально про Луція Тарквінія Гордого, а про царську владу в Римі взагалі) не була системоутворюючою, тому її ліквідація не стала для суспільства катастрофою і не підірвала мозок цілком релігійному «середньому римлянину», котрий з дивною легкістю прийняв республіканську парадигму.

Але ж як бути з пануючою серед істориків теорією сакрального характеру царської влади у Римі? Мені здається, що якби протягом двох з половиною століть римлянам вселяли думку про те, що цар

є необхідним елементом божественної світобудови, що саме його зв'язки з богами забезпечують порядок і процвітання держави, що у нього особливий мандат від Юпітера [11], то як би вони відразу ж (за декілька років) повністю змінили свої погляди? Навіть прийшовши до необхідності вигнання «поганого» царя, римляни б відразу заповнили «добрим» кандидатом місце, що звільнилося (наприклад, кимось на зразок Сервія Туллія). Якби царська влада мала сакральне (тобто – і світоглядне) значення, римляни б не відмовились від *інституту* царів, особливо так несподівано.

Мабуть, цей інститут не відігравав у їх свідомості такої важливою релігійної ролі, яку йому надають сучасні дослідники. Коли царі втратили моральний авторитет, їх функції (в тому числі – сакральні) передали обраним магістратам, і в цьому ніхто не вбачав проблеми. Я вже згадував про те, що протягом року після зникнення Ромула (чи то вбитого, у чому народ звинувачував патрициїв, чи то такого, що вознісся на небеса, на чому наполягали самі патриції) та обранням Нуми Помпілія, римляни обходилися без царів, і світ за цей рік не зруйнувався; по суті, цей рік і став першою спробою республіканського правління. Тобто, ідея того, що Римська держава може справлятися і без царів, з'явилася не в 509 році до н. е., а значно раніше.

Отже, римська модель світу ніколи не була зав'язана на цареві, тому його вигнання не потребувало докорінного перегляду самої моделі. Цар не був ані намісником богів, ані їх ставлеником. Монарх був лідером громади, котрому вона (а не Юпітер) надавала владу, у тому числі – і в релігійній сфері. З огляду на те, що громада сама обирала собі керівника (а Юпітер лише затверджував його) і сама наділяла його повноваженнями, то природно, що вона ж мала змогу й *відзивати* ці повноваження у лідера, що втратив довіру, і взагалі змінити підхід до визначення своїх лідерів. Це здавалося цілком очевидним, тому вигнання Тарквінія Гордого не викликало *релігійних* протестів. Відсутність ідеологічної боротьби між роялістами (монархістами) і республіканцями, відносно швидке і безболісне встановлення республіки підтверджують тезу про секулярний (світський) характер інституту царської влади в римській громаді. Оскільки громада сама по собі священна, саме вона визначає тих, кому доручено спілкування з богами від її імені, рівно як і процедуру їх призначення.

Римляни бачили себе як *громаду рівних*, керувати якою мали змогу лише найбільш *достойні*, які довели це своїми особистими якостями, а не старовиною роду і правом спадкування. Республіка так відносно легко встановилася у Римі саме тому, що ідея *спільної справи*, під якою розумілася колективна зацікавленість у процві-

танні цього нового світу, була закладена тут із самого початку. Обрані (з найдостойніших) царі повинні були ефективно керувати «римським бізнесом» – у громадянському, військовому та релігійному аспектах, і доки вони з цим справлялися, доки вони забезпечували паритет інтересів різних груп суспільства, його стабільний територіальний ріст та мали підтримку богів, проблем не виникало. Коли ж в ефективності царської влади виникли сумніви, її просто замінили іншою *формою правління*, але сам *принцип громади* (і ідея спільної справи, що була покладена в його основу) залишився недоторканим. Тарквіній Гордий порушив негласний «суспільний договір», за що і був відсторонений. Але це відсторонення не призвело до скасування самого договору (укладеного між людьми і богами), а лише – до його модифікації.

Позбавлення від царської влади, яке знаменувало собою розрив з останніми елементами традиційного світу, поставило на порядок денний питання про необхідність розробки моделі, яка могла б легітимізувати ідеал спільної справи. Ця модель відома як «Римська республіка». За характером політичних форм вона протиставляється царській моделі, але в світоглядному плані вона виступає логічним розвитком римської ідеї, яка ніколи не була пов'язана ні з уявленням про божественне походження влади, ні з концепцією абсолютної (та спадкової) монархії. Наступність між царським і республіканськими періодами римської історії виражалася в єдності вихідних патернів, що визначають характер римської ідеї. Римське суспільство сформувалося не «під царя» і навіть не «під богів». Царі і боги служили засобами цементування громади, надання їй сакрального характеру; саме останній, що виражав уявлення про «загальне священство» як колективне сакральне начало, був покладений і в основу політичної доктрини. Питання про конкретні форми управління (чи буде на чолі громади стояти обраний довічно цар, чи магістрати, які обираються на обмежений час) виявляється другорядним. Ідея колективної зацікавленості в успіху спільної справи була властива римському проекту з самого початку, просто нова модель дозволяла йому (проекту) реалізовуватися більш ефективно, сприяючи як приходу до влади найбільш здібних членів громади, так і забезпеченню контролю народу над діяльністю уряду.

Хоча ідея спільної справи, породжена усвідомленням спільної долі і спільної зацікавленості, виникає ще у перших переселенців, їй в деякій мірі протистоїть інший тренд, який генетично був пов'язаний з до-римською історією, і який полягав в уявленні про державу як про справу виключно «благородних». Чи має плебс від-

ношення до держави, чи може він впливати на державні рішення, чи є він складовою частиною громади? Передостанній римський цар дав ствердну відповідь на ці питання, і це його рішення виявилось визначальним для подальшого розгортання цього унікального цивілізаційного проекту. Тому мені здається, що реформи Сервія Туллія, який ввів до складу римської громади плебеїв, мали набагато більше значення для світосприйняття римлян, ніж встановлення республіки. Зрештою, форми правління – справа минуща, що і продемонстрували наступні події, які історики пов'язують з імператорської епохою. Вертикаль влади і методи її формування – це, звичайно, важливо, але набагато важливішими є світоглядні питання, пов'язані з колективною ідентичністю.

Можливо (і ймовірно), що ініціатори встановлення республіки мріяли про перехід від монархічної до аристократичної моделі влади, однак цим планам (якщо вони існували) не судилося повною мірою втілитися в життя. Оскільки громадянами є і патриції, і плебеї, то держава – це спільна справа не лише перших, але й других. Звичайно, станові перегородки залишилися, але вони не були непроникними.

До того ж, не можна забувати і про еволюційні трансформації самого принципу аристократизму. Для середньовічної Європи знатність походження *автоматично* давала право на владу і привілеї, безвідносно до особистості того, хто на цю владу і привілеї претендував. Для римлян же (як і для греків) благородне походження було не стільки правом, скільки відповідальністю. Влада в римському суспільстві не була власністю і не могла передаватися у спадок. Навіть царська влада не розглядалася як власність; тим більше не виступав *власністю* імперій республіканських магістратів, будучи законодавчо обмеженим у часі. Тому на сина консула могла поширюватися повага громадян до заслуг його батька, але саме по собі це не давало йому *права* на консульську посаду. Імперій не діставався у спадок, громада сама визначала осіб, гідних бути його (тимчасовим) носієм. І гідними могли бути не тільки представники древніх і знатних родин.

Участь плебеїв у другій колегії децемвірів, поступовий допуск їх до інших (ординарних та екстраординарних) магістратур (в тому числі – магістратур консула і диктатора), скасування обмеження на шлюби між патриціями і плебеями, «примирення богів» тощо, свідчило про формуванні тренду *корпоративної державності*. Республіка для римлян – це не стільки форма політичного устрою, скільки така модель суспільства, при якій кожен громадянин відчував себе членом однієї команди.

Звичайно, ані реформи Сервія Туллія, ані встановлення республіки не пояснюються випадковістю або простим збігом обставин. Сама ідея республіки імпліцитно присутня в царський період як непорушна максима. Римські царі не були самодержцями, у своїй діяльності вони змушені були зважати на думку громади. Головною була громада, а не цар; коли Тарквіній Гордий про це «забув», йому швидко «нагадали». Також імпліцитно ідея спільної справи патриціїв і плебеїв була присутня у свідомості громадян і до реформ Сервія Туллія.

Закладені Ромулом і його наступниками основи державності будуть використані і в наступні часи. Коли сформується система *принципату* і *домінату*, ці традиції римського царства будуть відтворені, крім однієї істотної відмінності: імперія була *республіканською* формою влади, а, отже, верховним носієм влади вважався не правитель, а народ Риму. Саме тут слід шукати витоки римської ідеї, яка є онтологічним проектом цієї оригінальної цивілізації.

### Література:

1. Монтескьє Ш. Л. Персидские письма. Размышления о причинах величия и падения римлян. Москва: КАНОН-пресс-Ц, 2002. 512 с.
2. Гиббон Э. Закат и падение Римской империи. Москва: ТЕРРА-Книжный клуб, 2008. Т. 5. 592 с.
3. Wetzler P. Hirohito and War: Imperial Tradition and Military Decision Making in Pre-war Japan. Honolulu: University of Hawaii Press, 1998. 294 p.
4. Dower J. W. Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II. New York: W. W. Norton, 1999. 688 p.
5. Сморгчов А. М. Религия и власть в Римской Республике: Магистраты, жрецы, храмы. Москва: РГГУ, 2012. 602 с.
6. Кофанов Л. Л. Характер царской власти в Риме VIII-VI вв. до н. э. *Антиковедение и медиевистика: сб науч тр.* / Ред. Дементьева В. В. Ярославль: Ярославский государственный университет, 2001. Т. 3. С. 14-24.
7. Cornell T. J. The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC). London: Routledge, 1995. 527 p.
8. Коптев А. В. История добродетельной Лукреции: между литературой, правом и ритуалом. *Античный мир и археология*. 2009. №13. С. 176-202.
9. Forsythe G. A Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War. Berkeley: University of California Press, 2005. 421 p.
10. Livy. History of Rome. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967. 571 p.
11. Halapsis A. V. Iovem Imperium, or Sacred Aspects of Roman "Globalization". *Scientific cognition: methodology and technology*. 2014. Vol. 33, #2. P. 173-178.

**Alex Halapsis**

Doctor of Philosophical Sciences, Professor

### **From Monarchy to Republic: Political Transformations in Ancient Rome**

*The exile of King Tarquinius Superbus in Ancient Rome was surprisingly quick and painless. Although the king was the high priest, the other priests did not seek to challenge his exile, only insisting on the need to preserve his life. Army commanders did not consider treason to move to the rebellious City. The senators, whose mission as elders was to uphold the traditions and way of life of the community, actually led the revolution. All this indicates that although the exile of the king was an unprecedented event in the history of early Rome, it did not destroy the very model of the universe.*

*The Republic was so easily settled in Rome precisely because the idea of a common cause, which meant a collective interest in the prosperity of this new world, was laid out here from the very beginning. The chosen (of the most worthy) kings were to effectively manage the "Roman business", and as long as they coped with it, while securing the parity of interests of different groups of society, its stable territorial growth and the support of the gods, no problems arose. When doubts arose about the effectiveness of the tsarist power, it was simply replaced by another form of government, but the principle of community (and the idea of a common cause that was at its core) remained intact. Tarquinius Superbus violated an unspoken "social contract" for which he was removed. But this removal did not lead to the cancellation of the contract (concluded between humans and gods), and only – to its modification.*

*Getting rid of royal power, which marked a break with the last elements of the traditional world, brought to the agenda the question of the need to develop a model that could legitimize the ideal of a common cause. This model is known as "Roman Republic". In its political form, it is opposed to the royal model, but in a worldview, it is a logical development of a Roman idea that has never been associated with either the conception of the divine origin of power or the concept of an absolute (and hereditary) monarchy. The continuity between the royal and republican periods of Roman history was expressed in the unity of the original patterns that determine the character of the Roman idea. Roman society was not formed "under the king" or even "under the gods". The kings and gods served as a means of cementing the community, giving it a sacred character; the latter, which expressed the concept of the "universal priesthood" as a collective sacred principle, was also the basis of political doctrine. The question of specific forms of government (whether the community will be headed by a lifetime elected king, or magistrates who are elected for a limited time) is secondary. The idea of a collective interest in the success of the common cause was inherent in the Roman project from the beginning, just a new model allowed it (the project) to be implemented more effectively, facilitating both the coming to power of the most capable members of the community and ensuring the control of the people over the activities of the government.*

**Keywords:** Tarquinius Superbus, republic, monarchy, Roman community, king, ancient Rome.